

דף הרחבות לנושא –

רפואה בשבת ואבות מלאכה נוספים (שיעור 3)

מדרג החולי

שיעור מספר 68

❖ **ראיית הביאור הלכה, ומעט על ריבוי בשיעורים**

בסוגיית הגמרא אנו עדים למתח בין ההיתר הנובע מהצורך לטיפול מידי בחולה, לבין הזהירות מחילול שבת מעבר להכרחי –

תלמוד בבלי מסכת מנחות דף סד עמוד א

אמר רבה: חולה שאמדוהו לגרוגרת אחת, ורצו עשרה בני אדם והביאו עשרה גרוגרות בבת אחת - פטורין, אפילו בזה אחר זה, אפילו קדם והבריא בראשונה. בעי רבא: חולה שאמדוהו לשתי גרוגרות, ויש שתי גרוגרות בשתי עוקצין ושלוש בעוקץ אחת, הי מינייהו מייתנין? שתים מייתנין דחזו ליה, או דלמא שלש מייתנין דקא ממעטא קצירה? פשיטא שלש מייתנין, דעד כאן לא קאמר ר' ישמעאל התם, אלא דכי ממעט באכילה קא ממעט קצירה, אבל הכא דכי קא ממעט באכילה קא מפשא קצירה, ודאי שלש מייתנין

רש"י מסכת מנחות דף סד עמוד א

חולה שאמדוהו לגרוגרת - ואם יאכל אחת ירפא. ואפי' בזה אחר זה - דכולן למצוה נתכוונו פטורין דהזריז לחולה משובח. עוקץ - זנב שהוא תולה בו. דקממעט קצירה - דאין קוצר אלא תלישה אחת. דעד כאן לא קאמר רבי ישמעאל - במתני' למיבצר בלקיטת התבואה. אלא משום דכי ממעט באכילה - כלומר בתבואה ממעטת קצירה דלא קצר אלא שלשה סאין אבל הכא דכי ממעט בהנאת האוכל מפיח בקצירה דתליש שתי עוקצין לא אמר דלימעוט באוכל.

חברותא מנחות דף סד עמוד א

בעי נסתפק רבא: חולה שאמדוהו להתרפאות בשתי גרוגרות של תאנים, ויש באילן התאנה העומד לפניו שתי גרוגרות [והגרוגרת יש בה שיעור מלאכת קצירה בשבת], והיו שתי הגרוגרות תלויות בשתי עוקצין [מעין זנבות, שהגרוגרות תלויות בהן], ואם יקוצץ את שתי הגרוגרות, נמצא שהוא עושה שני מעשי קצירה, אך צריך הוא לכל מה שנקצר על ידו לרפואת החולה - ויש באילן עוד שלש גרוגרות בעוקץ אחד, ואם יקוצץ את העוקץ האחד, הרי מצד אחד הוא עושה רק מעשה קצירה אחד, אך מצד שני, בקצירה האחת הזאת הוא קוצר גרוגרת נוספת, שאין בה צורך לחולה - הי מינייהו מייתנין, מאיזה מהם יביאו? וצדדי הספק הם: האם שתים מייתנין, ואף שיש כאן שני מעשי קצירה, כיון דכולם חזו ליה [ראויים לו], ואינו מוסיף מה שאינו נצרך לו. או דלמא שלש מייתנין, ואף שנקצרת על ידו כמות יותר מהנצרך לו, משום דקא ממעטא קצירה, שהרי כשהוא קוצץ את העוקץ האחד שיש בו שלש גרוגרות, אין הוא עושה אלא מעשה קצירה אחד. ופושטת הגמרא את הספק: פשיטא, שלש מייתנין, קוצץ הוא את העוקץ היחיד, שבו שלש גרוגרות. ואף שבמשנתנו אמר רבי ישמעאל שעדיף למעט בכמות התבואה הנקצרת, ולכן אינו מביא עשרון אלא משלש סאין, ואינו קוצר חמש סאין להביא מתוכם את העשרון, אף על פי ש"שביחא מילתא" לעשות כן, מכל מקום, אין זה דומה לענינו, משום דעד כאן לא קאמר רבי ישמעאל התם במשנתנו שיש למעט בכמות הנקצרת, אלא דכי ממעט באכילה [כאשר קוצר פחות "אוכל", דהיינו שלש סאים בלבד], קא ממעט בזה את כמות הקצירה, שהרי קוצר פחות סאין. אבל הכא, דכי קא ממעט ב"אכילה" קא מפשא קצירה [מרבה הוא בקצירה], שאם נאמר לו להעדיף את שתי הגרוגרות שבשני העוקצין כדי למעט בכמות האוכל שהוא קוצר, הרי הוא מרבה במספר הקצירות, שהרי קוצר הוא שתי פעמים, ובוה לא אמר רבי ישמעאל שימעט באוכל, אלא ודאי שלש מייתנין, יקצוץ בפעם אחת את העוקץ שיש בו שלש גרוגרות, ולא יקצוץ את שני העוקצין, ואף שממעט בכמות הנקצרת

מצד אחד, כאשר יש צורך בפעולה אחת, ועשרה אנשים מבצעים אותה – ברכת ה' על כולם. מצד שני, כאשר יש צורך לקטוף מן האילן עבור החולה, יש דיון אם עדיף לקטוף במעשה אחד מספר פירות מעבר לכדי הצורך, או לבצע מספר פעולות קטיף, שתוצאתן תהיה מספר הפירות הדרוש. זו רמת זהירות שגם האמוראים התלבטו איזו פעולה עדיפה. ניכרת כאן רמת זהירות גבוהה ביותר! המרדכי מתייחס לפער בסוגיה –

מרדכי מסכת שבת הגהות מרדכי (פרק שבעה עשר) רמז תסג

הא דמחלק בין שני תאנים בין שני עוקצים מיירי בחולה שאין זמנו בהול, אבל כאן זמנו בהול

כלומר, כאשר המצב הרפואי בהול, ראוי שאנשים ירצו, ולא יתחשבו באפשרות שאחר יספיק לרפא לפניהם. כאשר המצב רגוע, יש לבצע את מספר המלאכות המועט ביותר. השו"ע פוסק את שני הדברים, והרמ"א מצטט את דברי המרדכי –

שולחן ערוך אורח חיים הלכות שבת סימן שכח סעיף טו

אמדהו הרופאים שצריך גרוגרת אחת, ורצו עשרה והביאו לו כל אחד גרוגרת, כולם פטורים, ויש להם שכר טוב מאת ה' אפילו הבריא בראשונה

סעיף טז

אמדהו לשתי גרוגרות, ולא מצאו אלא שתי גרוגרות בשני עוקצין וגי' בעוקץ אחד, כורתים העוקץ שיש בו גי' ; ואם היו ב' בעוקץ אחד וגי' בעוקץ אחד, לא יכרתו אלא העוקץ שיש בו שנים. הגה: ואם הדבר בהול, אין מדקדקין בכך, שלא יבא לידי דיחוי ועיכוב

כאמור, הביאור הלכה מחדד את הדברים –

ביאור הלכה סימן שכח סעיף טו ד"ה * ויש להם

* ויש להם שכר טוב - עיין מ"ב שכתבתי דמיירי דכל אחד חשב שהוא יקדים לחבירו ומיירי בחולי בהול דאלי"כ מסתברא שאסור להרבות בגברי ומי עדיף זה מהא דמספקינן אי תרי בתרי עוקצין או תלתא בחדא עוקץ אלמא דהיכא דאינו בהול חשבינן בכל דבר להקל החילול וראיתי בא"ר ס"א שהביא בשם תשובת הרמ"א דאפילו שנים יכולים לעשות מלאכה אחת כמו בחול ונראה דמיירי שע"י שנים אפשר שתהא נגמרת המלאכה מהר אבל בלא"ה אסור:

הערה כללית על דברי הגמרא בסוגיה השניה –

רבא מתלבט אם עדיף לקטוף ענף שיושבים עליו שלושה פירות, או שני ענפים שעל כל אחד מהם נמצא פרי אחד. הנחתו היא שאם יש שני ענפים, על האחד שני פירות ועל השני שלושה, עדיף לקטוף את הענף שעליו שני הפירות, ולא הענף עם השלושה. לכאורה יש חידוש גדול בהנחה זו. לולי דבריו לכאורה היינו מניחים שפעולת קטיפה אחת היא פעולת קטיפה אחת, ללא תלות במספר הפירות שעל הענף (לצורך העניין נניח שעובי הענף וכו' שווים, שהרי רבא לא הציג נתונים אחרים כקריטריונים לשאלתו). לכאורה מהסוגיה במסכת ביצה משמע אחרת –

תלמוד בבלי מסכת ביצה דף יז עמוד א

ממלאה אשה כל הקדרה בשר אף על פי שאינה צריכה אלא לחתיכה אחת, ממלא נחתום חבית של מים אף על פי שאינה צריכה אלא לקיתון אחד, אבל לאפות אינו אופה אלא מה שצריך לו

רש"י מסכת ביצה דף יז עמוד א

ממלאה אשה כו' - דבחד טרחה סגי, וכן בנחתום לגבי מלוי אבל לאפות - כל ככר וככר צריכה אפיה ורדיה לעצמה

מותר לבשל ולאפות ביום טוב, אך רק את הדרוש לצורך יום טוב. הגמרא אומרת שלעניין בישול, בו נעשית פעולת בישול אחת על כל התבשיל, אין הגבלה על הכמות, כל עוד מדובר בקדירה אחת. לעומת זאת, אפיה, הדורשת טיפול בכל עיסה בנפרד, מותר לאפות רק את הדרוש. לכאורה הדברים קל וחומר. בישול של אוכל נוסף באותה הקדירה אינו דורש טרחה משמעותית. אך תלישת ענף אחד ולא משנהו אינו דורש טרחה נוספת כלל! מדוע, אם כן, בסוגייתנו משמע שיש דרישה לקטוף את הענף שקציצתו תתלוש את מספר הפירות הקטן האפשרי?

הר"ן על הרי"ף מסכת ביצה דף ט עמוד ב

ומיהו איכא למידק מדאיבעיא לן פרק רבי ישמעאל במנחות (דף סד א) חולה שאמדהו לשתי גרוגרות ואיכא שתי גרוגרות בשתי עוקצין ושלש בעוקץ אחד הי מיייתין ... ועד כאן לא איבעיא לן התם אלא כי האי גוונא, דבשתיים בשני עוקצין איכא רבוי בצירה, אבל משמע דפשיטא לן דשנים בעוקץ אי' ושלשה בעוקץ אחר, דשתיים מיייתין, שלש לא מיייתין, דלרבווי בשיעורא אסור! תירץ ר"י ז"ל דהתם בשבת דווקא, דאיכא איסור סקילה, אבל ביום טוב, דאיסור לאו, הקלו ...

ר"י מניח בדבריו שאיסור זה, שתוצאת פעולה אחת תניב יותר תוצרים מכדי הצורך, הוא איסור דרבנן בלבד. לכן ר"י אומר שלעניין יום טוב חז"ל לא אסרו.

אך לכאורה קשה מאוד לומר כך. לפי שיטה זו, ודאי ששני מעשי בציר הם שני איסורי דאורייתא נפרדים, ואילו קטיפה של ענף שיש עליו יותר פירות אסור מדרבנן בלבד. אם כן, ההתלבטות בסוגייתנו היא אם להעדיף

לבצע איסור דאורייתא נוסף (קטיף של ענף נוסף שיש עליו פרי אחד) או להעדיף איסור דרבנן (קטיף של ענף שיש עליו יותר פירות מכדי הצורך). האם זה סביר להתלבט בשאלה זו?

... ותמהני, דאם כן מאי קא מיבעי לן התם במנחות, פשיטא דשלש מייתנין, דרבוויי בשיעורא לא מיתסר אלא מדרבנן, ורבווי בצירה מיתסר מדאורייתא! ...

לאור זאת, הר"ן מתרץ אחרת. הר"ן מבחין בין ההיתר לקטוף עבור החולה לבין הבישול ביו"ט. יש היתר ייחודי לחלל שבת עבור פיקוח נפש, אך אין היתר עקרוני של קטיף. לעומת זאת, ביום טוב התורה התירה בישול לצורך –

לפיכך נראה לי ברור דודאי רבווי שיעורא בשבת מדאורייתא מיתסר ואפילו הכי לא דמי רבווי בשיעורא ביום טוב לרבווי שיעורא בשבת, שהשבת דחוויה היא אצל חולה, ולא הותרה, ולפיכך כל שהעיקר מלאכה אסור, אף תוספתו כמוהו, ומיתסר מדאורייתא. אבל יום טוב, שאוכל נפש הותר בה, דאפילו אפשר מעיו"ט שרי, כל שהוא מרבה על העיקר, ובלבד שיהא בטורח אחד, תוספתו כמוהו.

ועוד שנראה להם לחכמים שכיון שאמרה תורה 'אך אשר יאכל לכל נפש', לא הוצרכה לשקול ולדקדק שלא יבשל אלא המצטרך אליו בלבד, ומשום הכי רבווי בשיעורא, כל היכא דלא מפיש בטרחא, שרי. אבל בשבת, שהעיקר אסור, אף תוספתו כמוהו מדאורייתא, ולא ניתן לידחות אצל חולה

השפת אמת מיישב את שיטת ר"י. כדי להצדיק את ההתלבטות בסוגיה, הר"ן ביאר שריבווי בשיעורים אסור מדאורייתא. השפת אמת מסביר שר"י יבאר את ההיפך – ההתלבטות בסוגיה במנחות היא בין שני איסורי דרבנן. הרי יש פיקוח נפש לפנינו. החולה זקוק לשני הפירות. אם כך, מדאורייתא אין איסור לקטוף את שתי הפירות מענפים שונים. משכך, עולה השאלה מה עדיף. בניגוד לר"ן, שביאר שההתלבטות היא בין שני איסורי תורה, השפת אמת מסביר שלפי הראשונים האחרים ההתלבטות היא בין שני איסורי דרבנן –

שפת אמת מסכת מנחות דף סד עמוד א

לע"ד אין זה ראיה, דלעולם רבווי בשיעורין מדרבנן. מיהו הכא, בצריך לחולה ב' גרוגרות, אפילו יש ב' בעוקץ א' וב' ב' עוקצין, והלך וקצץ אלו ה' ב' עוקצין, לא עבר איסור תורה, כיוון דעל כל פנים ב' אלו נתרפא החולה. אף על גב דהיו יכולין לקוץ הני ב' שבעוקץ א', מכל מקום, כיוון דכל הקציצות בעבור החולה לא הוי רק איסור דרבנן גם כן, להכי מיבעיא לרבא הי עדיף. ואף על גב דלולי החולה מרבה בתלישה מן התורה, ומרבה בשיעורין דרבנן, מכל מקום, עתה דתרווייהו דרבנן, שפיר מספקא ליה, דאפשר דעדיף ב' ב' עוקצין, כיוון דכל המעשה נצרך לחולה. אבל ג' בעוקץ א' הא יש בתוכו מקצת שאינו לצורך החולה

❖ השלכת הלכה זו למי שהוציא אוהו לשמד

טרם נעבור להשלכה, נעיין ביתר דברי בעלי התוספות –

אדם נכרי שנמכר בשותפות לשני יהודים, והאחד משחרר אותו. כרגע הוא נמצא במצב ביניים – חציו עדיין עבד, וחציו השני נעשה ישראל. מבחינה תנאי העבודה, הוא ימשיך לעבוד אצל האדון באותם שעות שהוא עבד אצלו קודם לכן, וביתר השעות יעבוד כרצונו. השאלה הגדולה יותר היא – עם מי מותר לו להינשא? עבד אינו יכול לשאת בת ישראל. וישראל אינו יכול לשאת שפחה. מכיוון שאין לו אפשרות לקיים את מצוות פרו ורבו, בית הלל אומרים שחובה על האדון לשחרר אותו, בכדי שהוא יוכל לקיים את המצווה. בעלי התוספות מעירים שלכאורה זה סותר את העיקרון שעולה בסוגייתנו –

תוספות מסכת שבת דף ז עמוד א

וכי אומרים לו לאדם חטא בשביל שיזכה חבירך - ... והא דתנן בהשולח (גיטין דף מא: ושם) מי שחציו עבד וחציו בן חורין כופין את רבו ועושה אותו בן חורין, ואף על גב דבהאי פירקא (דף לח:) אמר רב יהודה: כל המשחרר עבדו עובר בעשה ד'לעולם בהם תעבודו'!

שאני פריה ורביה, דמצוה רבה היא ...

ועוד י"ל דדווקא היכא דפשע קאמר "וכי אומרים לו לאדם חטא כד"י כו'

בעלי התוספות מציעים שני תירוצים –

- א. פרייה ורבייה זו מצווה מרכזית וחשובה, לגביה אנו אומרים שאכן ראוי שאדם יעבור על חטא קטן בכדי שאחר יוכל לקיים את המצווה הגדולה המוטלת עליו.
- ב. במקרה של העבד, מעשיו לא הכניסו אותו לסבך ההלכתי. לכן מוטל על אחרים לסייע לו. במקרה של הנותן פת לתנור, חילול השבת של האופה היא שגרמה לסבך. לא מוטל על אחרים לחטוא כדי להציל אותו ממעשיו.

הרשב"א מקשה את אותה הקושיה, אך חולק על התירוץ השני –

חינוכי הרשב"א מסכת שבת דף ז עמוד א

וא"ת אכתי אשכחן שאומרין לו לאדם עמוד וחטוא כדי שיזכה חברך, מדתנן בגיטין פרק השולח (מ"א ב') מי שחציו עבד וחציו בן חורין שכופין את רבו ועושה אותו בן חורין כדי שיקיים איהו מצות פריה ורביה, ואף על גב דאמר רב יהודה (שם ל"ח א') המשחרר את עבדו עובר בעשה שנאמר בהם תעבדו י"ל דמצות פריה ורביה שהיא מצוה רבה שעל ידה מתקיים העולם שאני... ולי נראה דשאני התם כיון דחציו בן חורין לית בהו משום בהם תעבדו משום צד חירות שבו

התירוץ הראשון זהה לתירוץ הראשון של בעלי התוספות. התירוץ השני הוא שאיסור שחרור עבדים אינו חל על מי שחציו עבד.

מלשון "ולי נראה" לכאורה משמע שהרשב"א פוסק כתירוץ השני, ולא הראשון. מתשובה של הרשב"א בהחלט משמע כך –

שו"ת הרשב"א חלק ז סימן רסז

נשאל באשה שהוציאה מביתה בשבת בחזקה על ידי ישראל משומד להוציאה מכלל ישראל. אם מותר לשלוח בעד אביה שהוא בעיר אחרת בשבת ... מי הוי כספק נפשות ולהקל או לא והשיב שהדבר צריך תלמוד, ומכל מקום כך דעתי נוטה, שאסור, לפי שאין דוחין את השבת על הצלה מן העבירות, שאין אומרים לאדם עמוד וחטוא כדי שיזכה חברך, ואפילו איסורא זוטא לא שרי כדי להציל את חברו מאיסורא רבה

הרשב"א פוסק נגד דברי התוספות, שאין היתר לעבור על איסור כדי להציל אחר מחטא. לאור זאת, הוא אסר לצאת למשימת ההצלה מן השמד.

(אנו מבקשים ללמוד מדברי הרשב"א על כך שהוא חולק על שיטת בעלי התוספות בהגדרת "חטא כדי שיזכה חברך". מבחינה מציאותית, קשה לחשוב על אפשרות יישום דבריו, אפילו לשיטתו. האמנם ניתן לאמוד בצורה מוחלטת שהנערה נחטפה לצורך שמד בלבד, והיא איננה נמצאת בסיכון גופני כלל? לכאורה לנו המציאות איננה מובנת. אילו מציאות שכזאת הייתה מוצגת לנו, קשה להאמין שהיינו מסוגלים לשלול כליל את הסכנות האחרות שהיא עשויה להיות בהן.) הבית יוסף חולק על פסיקת הרשב"א, בהסתמכו על דברי בעלי התוספות –

בית יוסף אורח חיים סימן שו אות יד

השתא, אם לתירוצא ד'מצווה רבה', הדבר ברור שאין לך מצויה רבה מלהצילה, שלא יפחידה עד שתשתמד. ואם לתירוצא דמחלק בין פשע ללא פשע, הכא נמי לא פשעה. והילכך לחלל עליה את השבת לפקח עליה שרי, ומצויה נמי איכא, ואי לא בעי למיעבד – כייפינן ליה ... ואפילו לחלל שבת בדברים האסורים מן התורה נראה דשפיר דמי, דלגבי שלא תשתמד ותעבור כל ימיה חילול שבת אמרינן איסורא זוטא הוי

לפי שני תירוצי התוספות, ברור שנכון לחלל שבת באופן מקומי כדי להציל את האנוסה מהמשך חילול השבת כל ימיה.

בהקשר זה, מן הראוי להביא את תשובת במראה הבזק בעניין אמירה לנכרי במקום פיקוח נפש רוחני –

שו"ת במראה הבזק חלק ג סימן לו

שאלה: מה הם הדינים לגבי דין של "לפני עיור" במתן שיעורים, תפילות ופעולות נוער כשהמשתתפים כמעט כולם מגיעים בשבת ברכבת, והאם רצוי ליזום עוד פעילות וקיום מצות בתנאים כאלו? ושנית - מתי ניתן להקל - באמירה לנכרי במצוה דרבים או אמירה דאמירה בשעת הדחק, ואיך זה ניתן לביצוע בלי בעיה של מראית עין וחשד?
תשובה: השאלה מורכבת ועדינה מכדי להשיב עליה תשובה ברורה ומוחלטת, ומה גם שיש לדון בכל מצב לגופו תוך הכרת הציבור מקרוב, ודבר זה מסור לליבו של רב הקהילה. מכל מקום ננסה לסלול כיוון עקרוני, כיצד להתייחס לעניין.

אין ספק שאסור לעודד יהודים לעבור על איסורי שבת חמורים, גם תמורת הערך הגדול של תפילה ותורה, שסוף סוף זוהי מצוה הבאה בעבירה חמורה, והמעודד זאת הריהו מסייע לעוברי עבירה¹. מאידך, כאשר יהודים מעוניינים להיות קשורים באופן כלשהו לאמונת ישראל, ולבקר בבית-הכנסת לפחות בשבת קודש לתפילה ולשמיעת שיעורי-תורה, קשה להעלות על הדעת שיש למנוע אותם מכך, דבר שעלול לגרום להם ניתוק מוחלט מיהדות, שתוצאותיו - התבוללות.

¹ "אגרות משה" (או"ח ח"א סי' צח-צט). ובעניין לפני עוור יש הרבה מקורות, ראה למשל רמב"ם (הל' מלוה ולוה פ"ד הל' ב) וב"משנה למלך" שם בדיבור הראשון.

לכן, אף שאין לזום לכתחילה פעילות חדשה אשר תביא את האנשים לנסיעה מיוחדת בשבת, יש מקום להעלים עין ולא למחות כנגד אלה הבאים לתפילה המתקיימת ולשיעורי-התורה הנלווים עליה, כאשר זהו אולי הדבר היחיד שבכוחו לעצור את סכנת ההתבוללות בקהילה², ובפרט שאותם היהודים יסעו ממילא למקומות בידור ובילוי הגרועים מכול³. יש אפוא לשקול דבר זה בזהירות ובאחריות.

בעניין אמירה לנכרי, יש בזה הרבה פרטי דינים⁴, והואיל והשאלה כללית ואינה מפורטת לפרטים, קשה להשיב באופן מוחלט, שהרי בדברים כאלה יש לדון כל מקרה לגופו. באופן רגיל פסקו המחבר⁵ והרמ"א⁶ וה"משנה ברורה"⁷ שלצורך מצוה מותרת שבות דשבות באמירה לנכרי, היינו מותר לומר לנכרי לעשות דבר שיש בו רק איסור דרבנן, לצורך מצוה, וכן הדין במקום צורך גדול או הפסד ממוני גדול⁸.

ואולם, אם המדובר בקשר לקיום התפילה ושיעורי-התורה בשבת בבית-הכנסת, והדבר יועיל להציל יהודים מנסיעה למקומות בידור ובילוי (וכדלעיל), הרי נראה שיש להקל בכך אפילו באיסור דאורייתא, כדעת בעל "העיטור"⁹, שאף הרמ"א הסתייג מקולא זו רק באופן שאין בו צורך גדול, והרי בנדוננו אין לך צורך גדול מזה, שהרי מדובר בהצלה רוחנית של יהודים שהם בחזקת תינוקות שנשבו, ולא במצוה שיש בה הנאת הגוף¹⁰, ובמעשה שיש לו סיכוי להשפיע לטובה, לקרב ליהדות ולהציל מטמיעה. לכן יש מקום להתיר הסעה ברכב גדול¹¹ נהוג בידי נהג גוי האוסף את היהודים לבית-הכנסת ואחרי כן מפזר אותם לבתיהם¹², וכפי שפסק ה"משנה ברורה" להתיר תיקון העירוב שנתקלקל בשבת ע"י גוי, בכדי למנוע מכשול דרבים¹³, שהרי גם כאן בהצלה ממכשול עסקי. אכן יש לזכור שעדיין זה היתר דחוק מאוד (משום שזה קבוע), ועל הרב המתיר זאת להיזהר ולכלכל דבריו בצורה שתהיה קרובה לשכר ורחוקה מן ההפסד, ודבר שאין צורך לומר, כי כל היכול להימנע משימוש בהיתר זה, תבוא עליו ברכה. עניין אמירה דאמירה אינו נצרך אפוא לעניינו. מבחינה עקרונית כתב ה"משנה ברורה"¹⁴ שיש בזה מחלוקת הפוסקים, ובאחרונים הובא דיון בקשר לאמירה דאמירה¹⁵, אך הנדון שלנו שונה ממה שנחלקו בו¹⁶.

❖ שיטת רב המנונא

בשיעור למדנו את הסוגיה –

תלמוד בבלי מסכת שבת דף צב עמוד ב

במתניתא תנא: זה יכול וזה יכול – רבי מאיר מחייב, ורבי יהודה ורבי שמעון פוטרים. זה אינו יכול וזה אינו יכול – רבי יהודה ורבי מאיר מחייבים, ורבי שמעון פוטר. זה יכול וזה אינו יכול – דברי הכל חייב (נעמוד הלא) אמר מר: זה יכול וזה אינו יכול – דברי הכל חייב. הי מנייהו מיחייב? אמר רב חסדא: זה שיכול. דאי זה, שאינו יכול – מאי קא עביד? – אמר ליה רב המנונא: דקא מסייע בהדיה! – אמר ליה: מסייע אין בו ממש

רש"י מסכת שבת דף צג עמוד א

זה שיכול – דאיהו עבדה לכולה.

אין בו ממש – מי שאינו אלא מסייע בדבר, ואם בא לעשותו לבדו אינו יכול – אין בו ממש, ולא חשיב מידי, ולא מיפטר אידיך.

² ראה מחלוקת רשב"א ותוספות, הובאה ב"בית יוסף" (או"ח סוף סי' שו), במי שעומדים להוציא אותו לשמד רוחני, אם מותר לחלל עליו שבת, וראה מה שפסקו בזה השר"ע (שם סעיף יד) והרמ"א (סי' שכח סעיף י) ובנושאי כלים שם; וראה בשו"ת "במראה הבזק" (ח"א, עמ' 65 תשובה כה 1).

³ וקיימא לן כשם שמצוה לומר דבר הנשמע, כך מצוה שלא לאמר דבר שאינו נשמע (ביצה ל ע"א), וכפי שפסק הרמ"א בהל' יום הכיפורים (סי' תרח סעיף ב) באיסור שאיננו מפורש בתורה, שמוטב שיהיו שוגגין, ואל יהיו מזידין.

⁴ כדאיתא בשו"ע או"ח (סימנים רעו, שז ושכה).

⁵ כך משמע מדבריו (סי' תקפו סעיף כא) בעניין שופר שנמצא חוץ לתחום וכדומה.

⁶ שם, ובסי' שז סעיף ה.

⁷ בסי' שז ס"ק כב.

⁸ סי' שז סעיף ה, "משנה ברורה" (סי' שטז ס"ק לג, סי' שכה ס"ק ס וסי' שז ס"ק כב), שדווקא בהפסד ממוני רב. ובאשר להגדרת צורך גדול יש לדון בכל מקרה לגופו.

⁹ הובא ברמ"א (סי' רעו סעיף ב).

¹⁰ כפי שהבחין הרב "א הלוי הרצוג ב"היכל יצחק" (או"ח סי' ל אות כא).

¹¹ ברכב קטן יש בעיה, כי במשקלם הנוסעים מגבירים את צריכת הדלק, והם עצמם עוברים אפוא על איסור מבעיר.

¹² דבר כזה נהוג גם בבתי-החולים בירושלים בהסעת משמרת הרופאים והאחיות בשבת ע"י נהג גוי, שהתירו הפוסקים להחזיר אותם הביתה באופן זה, והטעם שהתירו – סופן משום תחילתן, שאם לא יוכלו לחזור הביתה, ימאנו לבוא מלכתחילה למשמרת. עפ"י ספר "שמירת שבת כהלכתה" (פרק מ, סעיפים כב וסט).

¹³ סי' רעו ס"ק כה.

¹⁴ סי' שז ס"ק כד.

¹⁵ שו"ת "חתם סופר" (או"ח סי' ס), ועיין גם בשו"ת "חוות יאיר" (סי' מו וסי' נג).

¹⁶ כמבואר בתשובת הרב "א הלוי הרצוג (שם אות כב), ודבריו נכונים וברורים. ועיין גם בשו"ת "ציץ אליעזר" (ח"ו סי' ט) וב"הר צבי" (או"ח ח"א סי' קכ).

חברותא שבת דף צג עמוד א

אמר מר: זה יכול וזה אינו יכול דברי הכל חייב. והוינן בה: הי מינייהו מיחייב? אמר רב חסדא: זה שיכול! שנחשב כאילו הוא עשה הכל, דאי זה שאינו יכול, מאי קא עביד? אמר ליה רב המנונא: הא קא מסייע בהדיה? אמר ליה רב חסדא: מסייע - אין בו ממש! מי שאינו יכול לבד לעשות המלאכה ורק מסייע בדבר אינו נחשב לכלום רב המנונא מקשה – הרי השני מסייע, אם כך ראוי שיתחייב. האם כוונת רב המנונא היא שהמסייע יתחייב, ועושה המלאכה ייפטר?

תוספות מסכת שבת דף צג עמוד א

הי מינייהו מיחייב - לא בעי למימר שיהא פטור אותו שיכול, וליחייב שאינו יכול, דאין זה סברא. אלא קאמר דליתחייב נמי אפילו שאינו יכול

רב המנונא רוצה להציע שלכו"ע, שניהם יהיו חייבים. אך לכאורה זה משונה. הרי ישנה מחלוקת אם שניהם חייבים אם שניהם מסוגלים, ויש מחלוקת אם שניהם אינם מסוגלים. מדוע שכאשר האחד מסוגל והשני לא, דווקא במקרה זה שניהם יתחייבו?

הרשב"א מביא מספר פירושים ודוחה אותם, ולמסקנה מסביר שאכן יש הווה אמינא שדווקא במקרה זה התנאים יסכימו לחייב –

חידושי הרשב"א מסכת שבת דף צג עמוד א

רב המנונא אמר שאפילו המסייע יש לחייב לכולי עלמא:

לרבי מאיר מפני שהוא עושה מעשה בכל כחו, ורבי מאיר בכל עניין מחייב, וזה גם כן עושה הוא מעשה בכל כחו, והוה ליה כ'זה אינו יכול וזה אינו יכול'

והוא הדין לרבי יהודה מן הטענה הזו לדעת רב המנונא

ולרבי שמעון דפטר בכל עניין, בין בשניהם יכולין זה לעצמו וזה לעצמו, בין בזה אינו יכול וזה אינו יכול, סבירא ליה לרב המנונא דהכא מודה, משום דכשזה יכול וזה יכול והוה ליה לחד למעבד כולה ולא עבד, קרינן ביה "בעשותה", העושה כולה ולא העושה מקצתה, והוא הדין והוא הטעם לזה אינו יכול וזה אינו יכול, כיון שאין אחד מהם יכול לעשותה, דלא קרינן בהו יחיד שעשאה, אבל בזה יכול וזה אינו יכול, היכול על כרחו חייב, דבדידה קרינן ביה יחיד שעשאה, וכיון שהיכול חייב, אי אפשר לפטור את השני משום שניים שעשאה, שאם כן אף היכול ליפטר, וכיון שכן מחייבין אותו מיהא משום מסייע, ואמר ליה רב חסדא אין בו ממש ופטור

רבי שמעון פוטר במקרה ששניהם מסוגלים ועושים יחד, מפני שאין זו "עשייה" של המלאכה. אם שניהם אינם מסוגלים, ועושים יחד, אי אפשר לומר שאף אחד מהם עשה את המלאכה כולה, ולכן שניהם פטורים. אך אם האחד יכול לבצע את המלאכה לבדו, והשני אינו יכול – זה שיכול לעשות לבדו חייב, מפני שהוא עושה את המלאכה, והמלאכה תלויה בו. מכיוון שהוא חייב, הרי שלא ניתן לומר שיש כאן שניים שעשאוה. יש לראות במסייע למלאכה עושה באותה מידה כמו העושה עצמו, ולכן גם הוא יהיה חייב. כאמור, למסקנה דעה זו נדחית. היכול חייב, ושאינו יכול פטור.

❖ גדרי מסייע אין בו ממש

תלמוד בבלי מסכת מכות דף כ עמוד ב

תני תנא קמיה דרב חסדא: אחד המקיף ואחד הניקף לוקה. אמר ליה: מאן דאכיל תמרי בארבילא לקי? דאמר לך: מני? רבי יהודה היא, דאמר: לאו שאין בו מעשה לוקין עליו. רבא אומר: במקיף לעצמו ודברי הכל. רב אשי אומר: במסייע ודברי הכל.

רש"י מסכת מכות דף כ עמוד ב

דאכיל תמרי בארבילא - האוכל תמרים בכברה יהא לוקה בתמיה כלומר ניקף מה פשע שהוא לוקה לאו שאין בו מעשה הוי ולא לילקי.

דאמר לך מני - השואל לך כמאן קאמרת ניקף לוקה אימא ליה ר' יהודה היא דאמר לעיל /מכות/ (דף ד: טז) לאו שאין בו מעשה לוקין והיינו לאו שאין בו מעשה דניקף הוא דקא עבר אלאו דלא תקיפו דשמעין לקרא הכי לא תקיפו לא תניחו להקיף דמניח להקיף כמקיף א"י מדאפקיה בלשון רבים דכתיב לא תקיפו משמע דאתרי קא מזהר רחמנא ניקף ומקיף.

רבא אמר - לא צריכת לאוקומי כר' יהודה הך ברייתא דתני תנא קמיה דרב חסדא דקיימא במקיף את עצמו וקמ"ל דחייב תרתי משום מקיף ומשום ניקף דסד"א לא לילקי אלא חדא קמ"ל.

ודברי הכל - דלא צריך לתרוצי ר' יהודה היא.

מסייע - מזמין השערות למקיף.

חברותא מכות דף כ עמוד ב

תני תנא ברייתא קמיה דרב חסדא, כיון שכתוב "לא תקיפו" בלשון רבים, לומדים מכך שבאיסור הקפה, גם המספר וגם המסתפר, שניהם עוברים בלאו. ולכן, אחד המקיף [המספר] ואחד הניקף [המסתפר] לוקה [כלומר, שניהם לוקים]. אמר ליה רב חסדא, וכי מאן דאכיל תמרי בארבילא, לקי?! [וכי האוכל תמרים בכברה יהא לוקה?!] והיינו, שכך היה דרכם, שהמסתפר היה יושב עם כברה לקבל את השערות שנופלות מהתספורת, וכדי שלא ישב בטל, היה לפעמים אוכל תמרים בכברה בשעת התספורת. כלומר, אמנם עובר הניקף בלאו, אבל מדוע הוא חייב מלקות על כך? והרי הוא לא עשה שום מעשה, וכי משום שנהנה מאכילת תמרים הוא ילקה בלי לעשות מעשה לגבי התספורת. ולכן, דאמר לך "מני!!", השואל אותך: לפי מי שנית את דברי הברייתא שהניקף לוקה? ענה לו, שלדברי רבי יהודה היא. דאמר (לעיל טז, א), גם על לאו שאין בו מעשה, לוקין עליו. רבא אומר: אין צורך להעמיד את הברייתא שאומרת שהניקף לוקה רק אליבא דרבי יהודה, אלא אפשר להעמידה במקיף לעצמו, שחייב פעמיים מלקות, הן משום מקיף והן משום ניקף. והברייתא נאמרה לדברי הכל. רב אשי אומר: אפשר להעמיד את הברייתא במסייע, שהניקף מכין את השערות שלו לספג, או שמטה עצמו אליו להקיפו, שבאופן זה הוי לאו שיש בו מעשה, ולוקה הניקף לדברי הכל.

הגמרא מבררת על מה הניקף, האדם שגוזז את פאותיו, לוקה. היא מציעה שלוש אפשרויות: א. זו שיטת רבי יהודה, האומר שלוקים על לאו גם אם אין בו מעשה. ב. מדובר באדם הגוזז את פאותיו בעצמו. ג. הניקף מסייע לספר.

רש"י מבאר שהסיוע נעשה על ידי כך שהניקף מזמין את השערות למקיף. השו"ע פוסק –

שולחן ערוך יורה דעה הלכות גילוח סימן קפא סעיף ד

גם הניקף חייב אם סייע בדבר, שמטה עצמו אליו להקיפו, אבל איסורא איכא אף על פי שלא סייע, לפיכך אסור להיות ניקף אפילו על ידי עובד כוכבים

אסור להתיישב על כסא הספרים ולבקש שיספר את צדעיו. אך זהו לאו שאין בו מעשה. לוקים על הטיית הראש באופן שמקל על חיתוך הפאות.

עולה מהגמרא שעצם הטיית הראש באופן שמאפשר ומקל לספר לגזוז את הצדעים הוא מעשה, שלוקים עליו.

מתוך גמרא זו, הט"ז חולק במחלוקת גדולה עם הש"ך על נושא אחר.

נהגו בנות ישראל לגזוז את ציפורניהן טרם טבילתן, בכדי להקל על בדיקת החציצות (ומסיבות נוספות שלא ניכנס אליהן כאן). מה תעשה אישה ששכחה לגזוז את ציפורניה?

שערי דורא נדה סימן טו

אם אירע טבילתה בחול המועד ואסור לחתוך הצפרניים במועד ... תחתוך הצפרניים בשיניה או בסכין דרך שינוי ... או שפחתה הגויה תגלחם לה. ואף על גב דאמירה לגוי שבות היא, במקום מצוה כגון הכא מותר

שערי דורא מתיר לבקש מהנכריה לחתוך את הציפורניים בחול המועד. הט"ז אומר שכמובן שהיתר זה נאמר על חול המועד, ולא על שבת!

ט"ז יורה דעה סימן קצח ס"ק כא

היינו דוקא בחול המועד, אבל בשבת ויו"ט אם אירע ששכחה ליטול הצפרניים לא תאמר לעובדת כוכבים שתחתוך לה ... שאף על פי שהעובדת כוכבים חותכת, מכלמקום אותה ישראלית מסייעת לה על ידי שמטה לה את ידיה, וכאילו היא עושה מלאכה זו שאסורה מדאורייתא בשבת ויו"ט, וכשהיא שמצינו בסימן קפ"א לענין הקפת פיאה, שגם הניקף חייב אם סייע בדבר שמטה עצמו אליו להקיפו כו', וזה אי אפשר להשמר ממנו כשתניח לחתוך הצפרניים להעובדת כוכבים בלי הטיית הישראלית את ידיה אליה

למעשה הט"ז מורה שהאישה תנקה היטב תחת הציפורניים, ותטבול כך.

לכאורה כל הדיון הזה נוגד את מה שלמדנו בשיעור. בשיעור למדנו שאין במסייע ממש, ועל כן אין בעיה שהמתרפא (ואף אדם אחר!) יסייעו לנכרי לרפא!

אם נמקד, לכאורה יש סתירה בין הסוגיה במסכת ביצה, בה נאמר שמותר לפתוח את העין ולמצמץ לפי הצורך הרפואי, לבין הסוגיה במסכת מכות, ממנה עולה שלוקים על הטיית הראש לאפשר את גילוח הפאות.

ט"ז אורח חיים סימן שכח ס"ק א

ומי"ש מניקף פרק בתרא דמכות דאמרי' דחייב דהכי אמרי' שם רבא אמר במסייע וד"ה פ"י המפרש שם מסייע שמזמין השערות למקיף ... ואיכא להביא ראיה איפכא מפרק ב' דביצה דף כ"ב אממר שרי למיכחל עינא מעכו"ם בשבת ופריך ליה רב אשי שם והא קא מסייע בהדיה דקא עמיץ ופתח. פירש"י דסוגר ופותח ריסי עיניו להכניס הכחל ומשני מסייע אין בו ממש

קשיין הגמרות אהדדי, דכיון דמסייע אין בו ממש, אין הניקף חייב מלקות, דבעינן מעשה למלקות! על כרחנו צריכים אנו לחלק ביניהם, דההיא דאמימר לא עביד שום מעשה, דכבר עיניו הם פתוחות, אלא שהוא מסייע עמו בשעה שהוא עושה המלאכה, וכיוון שאין צריך לו, רק לסיוע בעלמא, אין בו ממש. מה שאין כן בההיא דניקף, שקודם שמתחיל המקיף להקיף, מזמין הניקף את שערו, הוה כמו מתחיל במלאכה ויש בו ממש

מכאן הט"ז מגיע לחילוק שהובא בשיעור, אם ישראל מגיב ומשתתף בפעולה שהנכרי מתחיל, או שישראל הוא זה שמתחיל את התהליך.

הט"ז מציג עוד מספר נימוקים לדבריו, והש"ך, בספרו "נקודות הכסף" (ספר של הש"ך שמיועד לתגובות נגד טורי הזהב של הט"ז) חולק על כולם. אנו מתמקדים בשאלה אם מסייע יש בו ממש, וסתירת הסוגיות בעניין זה, בלבד.

נקודות הכסף סימן קצח (לט"ז ס"ק כא)

דווקא בהקפה, ד"אחד המקיף ואחד הניקף במשמע" ... דשמעינן לקרא הכי – "לא תקיפו" – לא תניחו להקיף, אי נמי מדאפקיה בלשון רבים משמע דאתרי הזהר רחמנא – ניקף, ומקיף ... אבל בשאר אזהרות לא שייך לומר דחייב, דמסייע אין בו ממש

הש"ך מסביר שאין סתירה בין הסוגיות כלל. הסוגיה במסכת מכות מניחה את מה שעולה מהסוגיות במסכת ביצה ומסכת שבת שלמדנו, שבמסייע אין ממש, ולומדת מהפסוקים שישנה גזירת הכתוב ייחודית ביחס להקפת הראש, ממנה לומדים שגם הניקף לוקה. על כך אומר רב אשי שגזירת הכתוב כוללת אפילו סיוע. אך היא הנותנת – הצורך בגזירת הכתוב מלמדת שהכלל הוא שבכל דין אחר בתורה, אין במסייע ממש. על כן אין סתירה בין הסוגיות – רב אשי מניח את מה שנאמר בשאר הסוגיות, ועל גביהן לומד את גזירת הכתוב. אם כן, לפי הש"ך, וכך פוסקים רוב הפוסקים, אין במסייע ממש ליתר דיני התורה. ועל כן אין מגבלה על הסיוע שעושה המתרפא, לפי הגדרים שלמדנו בשיעור.

❖ דיון – הראיות שמותר לעבור על מלאכה דאורייתא בשינוי לצורך חולה

תלמוד בבלי מסכת כתובות דף ס עמוד א

תניא, רבי מרינוס אומר: גונח יונק חלב בשבת. מאי טעמא? יונק - מפרק כלאחר יד, ובמקום צערא לא גזרו רבנן במה מדובר? לכאורה מדובר באדם שסובל, אך איננו נמצא במצב המסכן את חייו, אחרת היה מותר לעבור על מלאכות דאורייתא, ולא רק כלאחר יד. כך מבארים בעלי התוספות –

תוספות מסכת כתובות דף ס עמוד א

גונח יונק חלב בשבת כו' - לאו בשיש בו סכנה איירי, דאם כן מאי איריא משום דהוי מפרק כלאחר יד, אפילו הוי מלאכה דאורייתא שרי במקום סכנה!

אך ר"ת מקשה מהסוגיה במסכת יבמות, ממנה עולה שרק ביום טוב ניתן להתיר לינוק מהבהמה בכדי למנוע צער –

וקשה לר"ת מהא דאמר בפרק חרש (יבמות קיד.). אבא שאול אומר יונקים היינו מבהמה טהורה ביי"ט, ופריך – אי דאיכא סכנה, אפילו בשבת נמי, ואי דליכא סכנה כו' (גם ביו"ט אסור)!! ומשני – לא צריכא דאיכא צערא, ומפרק כלאחר יד הוא. שבת דאיסור סקילה – גזרו רבנן, יום טוב דאיסור לאו – לא גזרו רבנן!

בעלי התוספות מציעים שני תירוצים –

ותירץ (ר"ת) דהתם מיירי בצער של רעב, והכא בצער של חולי, שהוא קרוב לסכנה, ובשבת לא גזרו וקשה לר"י ... על כן נראה דברייתא דהתם פליגא אהך דהכא וכן משמע מדקאמר הכא הלכה כרבי מרינוס מכלל דפליגי עליה

ר"י אומר שיש מחלוקת בין הסוגיות. אך לא ברור כאילו סוגיה הוא מכריע. לפי ר"ת, משום צער של חולי שאין בו סכנה מותר לפרק כלאחר יד. כלומר – לעשות מלאכה דאורייתא בשינוי!

הרמב"ן מקשה על היחס בין מספר סוגיות. לשם העניין – הסוגיה שמתירה לגונח לפרק כלאחר יד, והסוגיה המתירה לקבל את הכחל מהנכרי, רק בשל היותו מסייע, אך לא מצד היותו חולה!

תורת האדם שער המיחוש

והנך שמעתתא מרפסן איגרי, דמשמע מדאמרן לעיל דבר שאין בו סכנה אומר לגוי ועושה דהתירו שבות במקום חולי אף על פי שאין בו סכנה. וכן אמרו סבור מינה הני מיילי דשחיקי סמנין מאתמול דאף על גב דכוחלת יש בה משום שבות התירוהו במקום חולי ... וכן גונח יונק חלב, דמפרק כלאחר יד הוא, ובמקום צערא לא גזור רבנן. ואיכא למידק עלה ... דאתמר נמי בכוחל עין – מר הא קמסייע בהדיה, דעמיץ ופתח, והא עמיץ ופתח שבות בעלמא הוא, שאפילו בעושה מעשה ממש הכוחלת אינה אלא משום שבות! והכין פירוקא דמלתא, מיחוש שאדם חולה ממנו ונופל למשכב ואין בו סכנה התירו בו שבות שאין בו מעשה דהיינו אמירה לגוי. וכן התירו בו שבות דמלאכה הנעשית בשנוי. וזהו שאמרו דבר שאין בו סכנה אומר לגוי ועושה ... ואמרינן נמי – מפרק כלאחר יד הוא, ובמקום צערא לא גזור רבנן, מפני שהן נעשין בשנוי שלא כדרך המלאכות

לאור הסוגיות, הרמב"ן משווה בין שבות של אמירה לנכרי ושבות של עשייה בשנוי. לשניהם הוא מתייחס כאי-עשייה של ישראל. במקרה של הנכרי זה מובן – ישראל באמת אינו פועל. במקרה של השנוי זה חידוש גדול יותר, שהרי ישראל פועל. מצד שני, ההגדרה מובנת – הפעולה איננה נעשית בדרך בה בדרך כלל פעולות שכאלה נעשות. לכן זה נחשב שבות שאין בו מעשה.

למעשה במשנה ברורה פוסק לחומרה, ומתיר רק שינוי גמור מדרך המלאכה –

שער הציון סימן תצו ס"ק ט

ועל ידי שינוי ... ביום טוב ראשון בודאי יש להחמיר, כיוון שהוא דאורייתא כמו בשבת, ואף דמצינו שהתירו חכמים לגונח שיונק חלב בשבת משום דהוי מפרק כלאחר יד ובמקום צערא לא גזור, יש לומר התם דאין דרכו של מפרק בכך, לא חשיבא מלאכה כלל, וגרע הדבר מסתם שינוי בעלמא
אך רבים מן הפוסקים מתירים במקום הצורך. בשיעור הבאנו את דברי השש"כ, נוסף כאן את דברי הרב וחנר

שו"ת שבט הלוי חלק ח סימן צג

בעיקר מחלוקת הנ"ל, בין המשנה ברורה לשו"ע הרב ... מה שכתב בשער הציון דהיינו טעמא דגונח יונק מפיו הוא שינוי גדול כל כך עד שאין עליו שם מלאכה כלל, בפוסקים ראשנים לא משמע כן ... האמת יורה דרכו, דכדעת שו"ע הרב
ואם כן היוצא להלכה בחולה שאין בו סכנה לעשות לכתחילה על ידי אמירה לגוי, ואם אי אפשר, יעשה שבות על ידי שינוי, ואם אי אפשר, מותר גם דאורייתא על ידי שינוי כהלכה